

Лекція 6. Релігійні спільноти України між тиском імперій та викликами модернізації (XVIII – початок XX ст.)

Перелік питань:

1. Православна церква під владою Російської імперії: централізація, русифікація, втрата автономії.
2. Релігійні спільноти українців у складі Австрійської імперії: модернізація, національне відродження, конфесійна динаміка.
3. Модернізація та зміна релігійного ландшафту: секуляризація, поліконфесійність, нові рухи.
4. Національний церковний рух кінця XIX – початку XX ст.: автономія, автокефалія, регіональні особливості.

Література:

1. Балух В. Благодійницька діяльність Церкви в Україні (XVIII – перша половина XIX ст.). *Світоглядно-ціннісні засади соціальної інтеграції й інклюзивні практики в Україні*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 30-31 жовтня 2025 р.). Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 156–159. URL: <https://philcult.chnu.edu.ua/media/z3slng4/svitohliadno-tsinnisni-zasady-sotsialnoi-intehratsii-i-inkliuzyvni-praktyky-v-ukraini.pdf#page=157>
2. Ігнатуша О. М. Церква як інформаційна платформа для поширення російських імперських наративів в Україні XIX ст. (Мікроісторичні епізоди). *Вчені записки ТНУ імені В.І Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36 (75). № 2. С. 70–77. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.10>
3. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Харків : Фоліо, 2025. 256 с.
4. Колодний А. М. Релігія в контексті світоглядних виявів Тараса Шевченка (до двісті десятиї річниці від дня народження поета-мислителя). *Українське Релігієзнавство*. 2024. Вип. 95. С. 78–87.
5. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня „Рута”», 2022. 584 с. URL: [dysertatsiia -koshel-o-monohrafiia-pdf](https://dysertatsiia.com.ua/koshel-o-monohrafiia.pdf)
6. Чистяков В. Імперська політика Катерини II щодо української церкви (друга половина XVIII ст.) в українській діаспорній історіографії. *Сіверянський літопис*, 2024. № 6. С. 86–98. <https://doi.org/10.58407/litopis.240609>

Вступ

XVIII – початок XX століття – це доба, коли українські релігійні спільноти опинилися між двома імперськими проектами:

- **російським**, який прагнув повної церковної та культурної інтеграції українських земель;
- **австрійським**, який, попри бюрократичний контроль, створив умови для модернізації та національного відродження.

Це час:

- централізації та русифікації православної церкви,
- ліквідації унії на Правобережжі,
- модернізації греко-католицької церкви в Галичині,
- секуляризації та формування поліконфесійності,
- появи протестантських рухів,
- розвитку українського церковного націоналізму,
- ідей автономії та автокефалії.

1. Православна церква під владою Російської імперії: централізація, русифікація, втрата автономії

1.1. Наступ царизму на автономію Київської митрополії

Після анексії Київської митрополії Москвою (1686):

- Київ втратив статус церковного центру;
- митрополити стали призначатися з Москви;
- українські традиції богослужіння та управління поступово витіснялися.

У XVIII ст. процес прискорився:

- **1721** – створення Святійшого Синоду замість патріархату;
- церква стала частиною державного апарату;
- Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію.

1.2. Зміни у правовому статусі та організації церкви

- ліквідація виборності духовенства;
- централізація управління через Синод;
- підпорядкування монастирів державі;
- секуляризація монастирських земель (1764).

Церква стала інструментом імперської політики.

1.3. Витіснення української мови з церковного середовища

У XVIII–XIX ст.:

- заборонено українські проповіді;
- вилучено українські богослужбові книги;
- Києво-Могилянська академія русифікована;
- духовні семінарії перейшли на російські програми.

Це був системний наступ на українську церковну традицію.

1.4. Ліквідація греко-католицької церкви в Російській імперії

1839 р. – Правобережжя та Лівобережжя

- Полоцький собор проголосив «возз'єднання» уніатів із православ'ям.
- 1,5 млн вірян насильно переведено до РПЦ.

1875 р. – Холмщина і Підляшшя

- ліквідація Холмської єпархії;
- репресії проти духовенства;
- насильницька русифікація.

Це була одна з наймасштабніших релігійних депортацій ідентичності в Європі XIX ст.

1.5. Спротив української церкви російській інтеграції

Форми спротиву:

- збереження місцевих традицій у парафіях;
- нелегальне використання української мови;
- підтримка народної релігійності;
- участь духовенства в українському національному русі.

Православна церква в Україні не була пасивною – вона стала одним із джерел національного відродження.

2. Релігійні спільноти українців у складі Австрійської імперії: модернізація, національне відродження, конфесійна динаміка

2.1. Проблеми церковного розвитку в Австрійській імперії

Австрійська влада проводила політику:

- бюрократичного контролю над церквою;

- реформ Йосифа II (йосифінізм): секуляризація, державний контроль, обмеження монастирів;
- модернізації освіти духовенства.

Проте на відміну від Росії, Австрія не переслідувала українську ідентичність.

2.2. Відновлення Галицької митрополії (1807)

Це стало ключовим кроком:

- греко-католицька церква отримала власний центр;
- зміцнилася ієрархія;
- зросла роль духовенства в суспільстві.

2.3. Піднесення Буковинської єпархії до митрополії (1873)

- православна церква Буковини отримала автономію;
- Чернівці стали важливим духовним центром;
- зросла роль українського духовенства.

2.4. Уніатська церква на Закарпатті

Закарпатська греко-католицька церква:

- мала власну традицію (Мукачівська єпархія);
- стала центром культурного життя русинів;
- підтримувала освіту та книгодрукування.

2.5. Роль греко-католицької церкви в українському національному відродженні

Греко-католицька церква стала:

- опорою української інтелігенції;
- центром освіти (семінарії, школи);
- рушієм національного руху (Шашкевич, Качала, Барвінський);
- захисником української мови.

На відміну від Росії, Австрія дозволила церкві стати національним інститутом.

3. Модернізація та зміна релігійного ландшафту: секуляризація, поліконфесійність, нові рухи

3.1. Модернізація суспільства та її вплив на релігійність

XIX ст. – доба:

- урбанізації;
- розвитку освіти;
- появи світської інтелігенції;
- зростання критичного мислення.

Це призвело до:

- зниження ролі традиційної релігійності;
- появи релігійного вільнодумства;
- секуляризації суспільства.

3.2. Формування поліконфесійності

На українських землях співіснували:

- православні;
- греко-католики;
- римо-католики;
- протестанти;
- юдеї;
- мусульмани;
- караїми;

- меноніти, баптисти, штундисти.

Це створило унікальний релігійний ландшафт.

3.3. Релігійні спільноти національних меншин

- **євреї** – найбільша меншина, розвиток хасидизму;
- **німці-колоністи** – лютерани, меноніти;
- **татари** – мусульмани Півдня;
- **вірмени** – католики та григоріани.

3.4. Іноземна колонізація та протестантські рухи

У XIX ст. на Півдні України:

- меноніти, баптисти, штундисти створили нові громади;
- протестантизм поширився серед українських селян;
- виникли перші українські протестантські переклади Біблії.

3.5. Українська мова у церковному житті

Попри заборони в Росії:

- українські проповіді зберігалися в народному середовищі;
- у Галичині українська мова стала мовою богослов'я;
- з'явилися перші українські переклади Святого Письма (П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький).

3.6. Ідеї демократизації церкви та релігійного вільнодумства

У другій половині XIX ст.:

- зростає критика церковної бюрократії;
- поширюються ідеї церковної автономії;
- виникають рухи за «народну церкву»;
- формується українська релігійна публіцистика.

4. Національний церковний рух кінця XIX – початку XX ст.: автономія, автокефалія, регіональні особливості

4.1. Передумови руху

- русифікація православної церкви;
- національне відродження;
- розвиток української інтелігенції;
- вплив греко-католицької модернізації.

4.2. Ідеї церковної автономії та автокефалії

Українські діячі вимагали:

- відновлення Київської митрополії;
- українізації богослужіння;
- виборності духовенства;
- створення незалежної української церкви.

Ці ідеї стали основою подій 1917–1921 рр.

4.3. Релігійна карта Півдня України

Південь був найполіконфесійнішим регіоном:

- православні українці та росіяни;
- німецькі колоністи-протестанти;
- меноніти;
- молдавани;
- болгар;

- татари-мусульмани;
- караїми.

Це був простір релігійних експериментів і модернізації.

Висновки

XVIII – початок XX ст. – це доба:

- імперського тиску на українські релігійні спільноти;
- русифікації та централізації православ'я;
- модернізації та національного відродження в Австрійській імперії;
- секуляризації та формування поліконфесійності;
- появи протестантських рухів;
- розвитку українського церковного націоналізму;
- зародження ідей автономії та автокефалії.

Цей період створив передумови для церковних трансформацій XX століття.